

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

На основі архівних матеріалів автор досліджує реакцію українського населення на соціально-економічну політику радянської влади протягом 1930–1940 рр., зокрема, такі її аспекти, як трудова дисципліна, освіта та державні позики.

Ключові слова: радянська влада, соціально-економічна політика.

«Драконівське» законодавство щодо дисципліни

Кінець 1930-х – початок 1940-х років позначилися суттєвим падінням і без того низького рівня життя пересічних радянських громадян. Це було пов'язано як із наслідками форсованої індустріалізації та примусової колективізації, так і з зовнішньополітичними чинниками, передовсім вступом СРСР у Другу світову війну. Економічні проблеми, що стрімко наростали, спонукали владу шукати шляхи їх вирішення за рахунок самого ж населення. Соціалістична економіка виявилася нездатною заохочувати «трудова ентузіазм» мас і стимулювати їх економічне зацікавлення, тож комуністичний режим активно застосовував методи позаекономічного примусу та «закручування гайок» у справі трудової дисципліни. Напередодні війни виробничий сектор планового господарства почало лихоманити: падала продуктивність праці, зростала плинність кадрів тощо. Масові прогули, відмова працювати, повальне відходництво (по суті, втеча селян із колгоспів) стали загальним явищем. Економічне безсилля влади перед кризою зумовлювало заходи, метою яких було повернути людей із магазинних черг на виробництво, змусити їх працювати, придушивши незадоволення. Не маючи відповідного економічного «пряника», уряд застосував правовий «батіг».

1 січня 1939 р. набула чинності постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. «Про заходи з упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьбу зі зловживаннями у цій справі», відповідно до якої керівництво підприємств було зобов'язане вести «рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни, із прогульниками й ледарями, які завдають великої шкоди народному господарству» [4]. Одним із вагомих стимулів дотримання

трудова дисципліни мало стати виселення з відомчого житла тих працівників, яких звільняли з роботи, – байдуже, малою чи великою була родина, були діти чи ні. Водночас як моральне заохочення запроваджувалися нові державні нагороди: звання Героя Соціалістичної Праці та медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» (27 грудня 1938 р.).

На початку 1939 р. розгорнулася кампанія з перевірки трудової дисципліни. Газети мерехтіли гучними заголовками на кшталт: «Жодної хвилини байдкування!», «Без жодного прогулу. Різке зниження прогулів і спізнень на роботу!», «За максимальне ущільнення робочого дня!» та ін. Крім закликів, преса повідомляла також про покарання порушників, адже багатьох нова законодавча норма заскочила зненацька. Так, за неявку 1 січня 1939 р. на роботу було звільнено та виселено з гуртожитку прохідника шахти Центрально-Заводська тресту «Куйбишевугілля»; не допущено до подальшої роботи трьох робітників шахти № 17-17 біс тресту «Сталінвугілля»; в Одесі «для проробки» за спізнення на роботу на загальні збори викликали 8 працівників заводу ім. Леніна; за такий самий проступок одержали попередження про звільнення 7 робітників канатного підприємства. Натомість у Харкові 9 працівників заводу ім. Шевченка було піддано осуду на цехових зборах, отримали догану 2 робітників канатного заводу ім. Петровського [10; 11]. У Києві дирекція заводу «Більшовик» поінформувала про факти 12 прогулів та 9 випадків спізнення на роботу на 5–10 хвилин. П'ятьох осіб, які без поважних причин не вийшли на роботу, було звільнено. Дирекція Ворошиловградського паровозобудівного заводу заявила про звільнення з роботи голови трубопрокатного цехового комітету профспілки за триденний прогул [11].

Занадто ревне впровадження в дію зазначеної постанови змусило владу дещо уточнити її зміст.

9 січня 1939 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС видали роз'яснення «Про стягнення за запізнення на роботу» з конкретизацією положень документа: було ухвалено накладати на працівників адміністративні покарання в разі запізнення не більше як на 20 хвилин; «вважати прогульником» та звільняти лише тих, хто запізнився на робоче місце на понад 20 хвилин [8]. Водночас прокурор СРСР А. Вишинський видав усім місцевим прокуратурам розпорядження притягати до кримінальної відповідальності керівників підприємств, установ, цехів, організацій, які залишають без покарання порушників трудової дисципліни [8].

Як це зазвичай бувало у СРСР, кампанії боротьби за дисципліну прагнули надати ідеологічного змісту і політичного забарвлення. На початку 1939 р. розголосу набув процес у Кам'янці-Подільському, де розглядалися події на Славутському фаянсовому заводі, пов'язані з убивством 8 листопада 1938 р. стахановця-комсомольця Р. Вакуленчука. Слідство встановило, що злочин було вчинено «з класової помсти злісними прогульниками – за активну виробничу і громадську діяльність потерпілого» [9]. Справу передали до військового трибуналу. На лаві підсудних опинилися робітники того ж підприємства, «пияки й злісні прогульники, які систематично розвалювали трудову дисципліну в цеху», – Г. Осипчук, Т. Семенюк, І. Григорчук та ін. Процес завершився 5 березня 1939 р.: двох звинувачених було засуджено до смертної кари, решту – до 8 років позбавлення волі.

Упровадження постанови від 28 грудня 1938 р. позначилося зростанням конфліктних ситуацій на підприємствах, адже звільнення з роботи нерідко оберталося справжнім економічним крахом родин тих, кого викидали на вулицю, тож траплялося, що постраждалі намагалися поквитатися зі своїми кривдниками. Натомість газети інтерпретували подібну поведінку як «опір класових ворогів». Так, «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» (до липня 1938 р. – «Вісті ВУЦВК») 17 січня 1939 р. повідомили про те, що в Біловодському районі Ворошиловградської області на 3 роки ув'язнено звільненого з роботи за прогули громадянина Іваненка, котрий завдав тілесних ушкоджень стахановцю, який виступав проти нього на зборах; на шахтах № 1 і № 2 «Червоний Жовтень» Орджонікідзевського району Сталінської області засуджено до 5–10 років ув'язнення групу робітників, що побили начальника дільниці Фоміна. Цей напад було організовано, за даними газети,

«звільненим за прогули з шахти робітником Єсиповим». Підпадали під репресії і ті з керівників, які недостатньо жорстко карали порушників трудової дисципліни. Наприклад, у Дніпродзержинську було віддано під суд начальника промислової дільниці ТЕЦ Дегтярьова за те, що він узяв на роботу чотирьох звільнених за прогули робітників [9].

Ще одним заходом влади щодо посилення контролю за робітничим середовищем стало запровадження трудових книжок. Уряд визначив термін їх заповнення до 15 січня 1939 р. Спочатку це мало вигляд урочистої події, яка повинна була засвідчити особливо шанобливе ставлення до людини праці. Тож у першу чергу трудові книжки заповнювалися на передовиків виробництва: на Миколаївському суднобудівному заводі трудову книжку за № 1 було виписано на депутата Верховної Ради УРСР Студенка; у паровозному депо ім. Андреєва Київського залізничного вузла – на стахановця-машиніста, заступника начальника депо Наливайка; у ковальському цеху Харківського тракторного заводу – на наладника Корнеєва [6]. У Києві одними з перших почали заповнення трудових книжок робітники, службовці та інженерно-технічний персонал заводу ім. Петровського [5]. Невдовзі, однак, багатьом стало зрозуміло, що сталінська трудова книжка не стільки почесний атрибут працівника, скільки важкі кайдани, які міцно приковують людину до місця роботи, а запис у ній міг стати ледь не довічним вироком.

У 1940 р. і на початку 1941 р. у робітничому законодавстві було прийнято цілу серію «драконівських» постанов і указів. Ключовим тут став т. зв. «червневий закон». 25–26 червня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств та установ. Було затверджено відповідний проект указу Президії Верховної Ради. Однак тут існувала певна «політична незручність», адже право на семигодинний робочий день було закріплене владою у 1927 р. у зв'язку з 10-ю річницею революції. Тому з метою надання цим непопулярним рішенням вигляду ініціативи «знизу» було вирішено подати їх як «почин» профспілок. Тож політбюро разом затвердило на своєму засіданні ще й проект «Звернення ВЦРПС до всіх робітників і робітниць, інженерів, техніків і службовців, до всіх членів професійних спілок» [38, с. 57–59].

«Капіталістичний світ знову розворушено світовою війною, – починався текст звернення. – Друга світова війна вже захопила у свою орбіту більше половини населення земної кулі. В усьому капіталістичному світі – в Європі та Азії, Америці та Австралії – промисловість, транспорт, сільське господарство цілковито підкорено інтересам війни. До упору загвинчено прес капіталістичної експлуатації, робітник працює по 10–12 і більше годин на добу, скасовано всі недільні та святкові дні. Шляхом такої загальної воєнізації господарства імперіалістичні держави колосально підвищили виробництво всіх видів озброєння. Таким чином, зросла воєнна небезпека для нашої країни; міжнародна обстановка чревата несподіванками. За таких умов наша країна, віддана політиці миру, зобов'язана в інтересах народів СРСР ще більше посилити свою оборонну та господарську міць. Наша країна не може бути менш підготовленою у виробництві предметів озброєння та інших товарів, ніж капіталістичні країни» [38]. Профспілки закликали трудящих зміцнювати обороноздатність країни, а задля цього радянське робітництво мало піти на певні жертви. Центральна рада профспілок вважала, що 6–7-годинний робочий день недостатній для виконання поставлених партією завдань. «Якщо в капіталістичних країнах робітник змушений працювати 10–12 годин, – удруге повторювалася у зверненні вочевидь неправдива (принаймні щодо Європи і Північної Америки) інформація, – то наш радянський робітник може і має працювати більше, ніж тепер, принаймні 8 годин, адже він працює на себе, на свою соціалістичну державу, на благо народу» [38]. Наслідком цієї самовідданої праці мало стати, як указувалося у зверненні, виробництво додаткових обсягів продукції – сотень тисяч тонн нафти, вугілля, руди та металу, тисяч нових верстатів, гармат, літаків, танків, товарів широкого вжитку на мільйони рублів.

У документі також зачіпалася дразлива тема «чесного і сумлінного ставлення до праці». Відзначалося, що переважна маса працівників виконують закони про працю і трудову дисципліну. Поряд із цим 3–4 % молодих робітників і службовців, які нещодавно прийшли на виробництво, «користуючись відсутністю безробіття, знищеного радянською владою, та зловживаючи терпінням радянської держави, перебігають із заводу на завод, підривають справу дисципліни, не бажають чесно трудитися, зневажливо ставляться до виконання умов, встановлених законом і ухвалених народом» [38]. Отже, виходило, що саме через цю невеличку жменьку

порушників дисципліни суворий закон має поширитися і на 97 % чесних трудящих.

26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців із підприємств та установ» (документ мав набути чинності вже 27 червня). Встановлювалися покарання: для осіб, які самовільно покинули місце роботи, – віддання під суд і тюремне ув'язнення на строк від 2 до 4 місяців; для прогульників – засудження до виправно-трудових робіт за місцем роботи на термін до 6 місяців з утриманням із заробітної плати 25 % [38, с. 59–61]. РНК СРСР ухвалила постанову «Про порядок проведення Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців із підприємств та установ”». На розвиток указу від 26 червня 1940 р. було ухвалено встановити тривалість нічної зміни на підприємствах, які працюють у три зміни, у 7 годин; встановити, крім неділь, неробочими днями також 22 січня, 1 і 2 травня, 7 і 8 листопада, 5 грудня, скасувавши «шість особливих днів відпочинку» та неробочі дні 12 і 18 березня, які до цього часу існували в сільській місцевості; напередодні неділі та неробочих днів не встановлювати скороченого робочого дня; надати РНК союзних республік право запроваджувати в національних районах замість неділі інший вихідний залежно від національних і побутових умов [31, пост. 16, ст. 385].

Надалі вже без будь-яких звернень РНК СРСР видала постанову «Про підвищення норм виробітку та зниження розцінок у зв'язку з переходом на 8-годинний робочий день». Відповідно до неї було ухвалено зберегти без змін існуючі денні тарифні ставки й місячні оклади робітників і службовців; підвищити норми виробітку та знизити розцінки праці пропорційно до збільшення тривалості робочого дня [31, пост. 16, ст. 385]. Низку обмежень за віком, що існували раніше на виробництві, було скасовано, й 16-річних почали залучати до понаднормових і нічних робіт на загальних підставах із дорослими. При цьому підлітки мали користуватися такою ж за тривалістю відпусткою, як і в решті робітників [31, пост. 18, ст. 438].

Спеціальними указами директори та інші керівники підприємств фактично наділялися необмеженими правами щодо працівників. Так, 19 жовтня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про порядок обов'язкового

переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств на інші» [2].

Газети рапортували про схвалення громадянами «червневого закону». Армійські політоргани також подавали звіти про позитивні висловлювання. Приміром, згідно з повідомленням політуправління Харківського військового округу, червоноармієць-комсомолец Кучко засудив «літунів». «Ми будемо працювати стільки, – заявив він, – скільки буде потрібно для нашої країни, позаяк ми працюємо не на самих себе, а на нашу соціалістичну Батьківщину» [30, арк. 290]. Водночас регулярно повідомлялося про покарання порушників дисципліни. На початку липня 1940 р. у Харкові відбулася низка процесів над «дезорганізаторами виробництва». Так, робітника фабрики «Червоний дзеркальник» Грищенко було засуджено до 3-місячного тюремного ув'язнення, а «злісному прогульникові й літунові» Жерняку з артілі «Ремонт-трикотаж» присудили 6-місячну примусову працю з вирахуванням 15 % від зарплати. У Зміївському районі було розглянуто справу бухгалтера райконтори Держбанку Проскури. Як «злісну порушницю трудової дисципліни» її засудили до 4-місячних примусових робіт за місцем основної роботи з утриманням 20 % зарплати [19]. У столиці УРСР виїзна сесія народного суду 5-ї дільниці Петровського району в клубі Київського суднобудівного заводу ім. Сталіна слухала справу слюсаря Сидоренка, який 27 червня 1940 р. зовсім не з'явився на робочому місці. А саме цього дня набув чинності «червневий закон». Відтак його як «дезорганізатора виробництва» було засуджено на 3 місяці ув'язнення. Просто в залі суду Сидоренка взяли під варту [20].

У міру того, як ефективність впливу нових законодавчих норм ставала дедалі проблематичнішою, влада сильніше «закручувала гайки». 15 серпня 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про хід реалізації указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. Зі звітом виступив нарком легкої промисловості республіки М. Гуторов, який вказав на його незадовільне впровадження на підприємствах галузі. За півтора місяця прогули і факти самовільного залишення місця роботи ліквідовано так і не було. Запровадження восьмигодинного робочого дня не дало серйозного зростання продуктивності праці та поліпшення якості продукції. Як завжди, причини негараздів шукали не в недосконалому законі, поганій організації виробництва, низькому матеріальному забезпеченні робітників, недолюгому управлінні тощо, а в «м'якотілості»

керівників і прокурорів, які «потурають прогульникам, рятують їх під різним приводом від притягнення до судової відповідальності» [36, арк. 101]. Наводилися дані, що в органах прокуратури УРСР довгий час перебувають і не передаються в суди 930 справ на прогульників і осіб, які самовільно залишили роботу, а 7000 уже переданих справ досі судами не розглянуто. Особливе обурення доповідача викликав той факт, що деякі народні судді «виносять неправильні (!) вироки». Так, нарсуддя 8-ї ділянки Кіровського району міста Києва по 26 справах виніс вирок з умовним покаранням. Назагал роботу наркомату легкої промисловості щодо втілення в життя законодавчих норм від 26 червня було визнано незадовільною, а його очільник отримав догану і попередження про більш суворе покарання в разі повторення «ліберального ставлення до керівників підприємств і установ, які потурають літунам і прогульникам» [35, арк. 102].

У цей період вистачало як численних прикладів спроб директорів підприємств обійти цей «драконівський» закон і зберегти кадри, так і зловживань владою через боязнь бути звинуваченими в «гнилому лібералізмі». Людей кидали до ув'язниць за неіснуючі прогули, скажімо, відсутність на роботі під час поховання рідних чи перебування в лікарні. Психоз був таким, що, траплялося, люди вибігали зранку на вулицю спитати в перехожих, котра година (особисті годинники були рідкістю), аби лише не спізнитися на роботу [25, с. 363–369].

Спостерігаючи за подіями в Москві, іноземний очевидець писав: «Керівництво підприємств було в паніці від страху. Кількість засуджених зростала до астрономічних цифр... Ці випадки (порушення законодавства про працю) почали посідати таке визначальне місце в житті кожного громадянина СРСР, що люди нічого іншого вже не помічали. Поразка Франції, повітряна війна за Англію, окупація держав Балтії й перетворення їх на радянські республіки, анексія Бессарабії та Північної Буковини – значення всього цього блідло порівняно з боротьбою проти тих, хто ухилявся від роботи, проти так званих ледарів і підривних елементів» [25, с. 365].

Навіть незначні порушення тягнули за собою суворі покарання. На академіка В. Вернадського справив враження один такий випадок, про що він залишив запис у своєму щоденнику від 23 серпня 1940 р. Учений тоді відпочивав у санаторії Академії наук СРСР у селищі Вузьке. Одна медсестра, запізнившись на останній автобус, була змушена залишитися ночувати

в оздоровниці (тож напевно порушила правила «режимної установи»). Головний лікар і директор приховали цей факт, проте знайшлася нянечка, яка донесла. Суд покарав усіх трьох зменшенням окладу. «Спроби посилити дисципліну пов'язані з розумінням, – звернувся ще раз до цієї теми В. Вернадський 10 вересня, – що реальність не відповідає тому “щастю”, про яке кричать офіційні лакеї. Усюди фальш» [3, с. 122–123].

Вище керівництво країни добре розуміло непопулярність своїх законодавчих новацій, проте воно неспроможне було контролювати рух робочої сили і підтримувати трудову дисципліну [1, с. 88]. Причому це все відбувалося на тлі катастрофічної нестачі робітників. «Червневий закон» утричі зменшив приплив робочої сили на шахти Донбасу, тож влада заходила компенсувати цю нестачу за рахунок приєднаних територій. При цьому робітники з Бессарабії та Північної Буковини також підпали під маховик закону – майже 3200 з них були покарані, а 2076 отримали різні терміни ув'язнення за дисциплінарні порушення [25, с. 367].

Загалом же вплив «червневого закону» на країну виявився приголомшливим. У суспільстві вирували незадоволення, жах і обурення. По всьому СРСР за рік чинності цієї норми 3 млн осіб (8 % працездатного населення) було віддано під суд, із них 0,5 млн – ув'язнено. Як справедливо стверджує американський історик Гіроакі Куромія, під будь-яким поглядом це були масові репресії [24, с. 366; 34, с. 81; 37].

Однак жорсткі заходи, широко санкціоновані сталінською владою, не зачіпали економічні підвалини кризи. Вони також не вирішували проблеми товарного дефіциту й нестачі продуктів харчування, а намагалися усунути лише їхні наслідки – черги біля крамниць, плінність кадрів, прогули. Як стверджує російська дослідниця О. Осокіна, усі ці репресії були малоефективними: прогули, запізнення, «перельоти» з підприємства на підприємство тривали, черги «маскувалися», набуваючи нових форм, і нікуди не зникали. Натомість посилювалася соціальна напруга в суспільстві. За повідомленнями органів держбезпеки з місць, «нездорові політичні настрої стали звичайним явищем навіть у робітничому середовищі» [25, с. 214].

Передусім люди були незадоволені тим, що працювати доводилося більше, а зарплата залишалася незмінною [30, арк. 257]. Навіть серед тих, хто прихильно ставився до радянської влади, зростали переконання в тому, що їх ошукують. «Загалом права робітників у СРСР

поступово урізаються», – сходилися на думці військовослужбовці однієї з частин Київського особливого військового округу [30, арк. 241]. Гірник шахти № 8 у Горлівці Боговолово висловився ще більш радикально: «У кінці квітня підвищили норми видобутку, у середині травня – ціни на продукти, а в червні подовжили робочий день. Це обличчя нашого керівництва. Вони такі самі капіталісти, як і ті, що були до 1917 р.» [25, арк. 369]. У цьому контексті оцінювалося й скасування одного з найбільш розрекламованих радянських досягнень – 7-годинного робочого дня. «Знову повертаємося до минулого, – стверджував червоноармієць Козін із КОВО, – введення 8-годинного робочого дня і вихідного дня в неділю» [30, арк. 257].

«Червневий закон» додав і політичного незадоволення. Пошуки причин негараздів підштовхували до думки, що, можливо, репресовані Й. Сталіним більшовицькі вожді мали рацію. «Риков і Бухарін – кращі люди, – говорили в Московському гарнізоні. – Боролися за наші інтереси, натомість “стахановці – наші вороги”; постанова про трудову дисципліну – проти інтересів робітничого класу і тут винні керівники партії» [28, арк. 397].

Перманентне наростання матеріальних проблем провокувало відповідні настрої. «Зараз уже радянської влади не існує, – твердив начальник технічного відділу автобази НКО СРСР Зеленевиц, – є панщина. Що хочуть, те з нами, робітниками, і роблять» [28, арк. 87]. «Радянська влада своїми законами гробить робітничий клас і селянство, – вказували інші. – Робітничий клас – законами про дисципліну: запізнився на 15 хвилин – звільнений, а колгоспників – трудоднями, яких треба відробити аж 80. Ця влада гірша за поміщицьку» [28, арк. 261].

**«Мобілізація» коштів населення:
«Жодного трудящого
без облігацій нової позики!»
Плата за освіту**

Ще одним поширеним методом вирішення економічних проблем за рахунок самого ж населення стали кампанії з передплати на державні позики. Кожен робітник чи колгоспник був зобов'язаний «позичити» державі певну суму своїх грошей, а держава видавала на цю суму так звані облігації, розіграші яких проводилися щорічно.

Зазначимо, що зазвичай податки, позики та емісії в цивілізованих державах – це основні методи мобілізації державних прибутків. Саме

слово «позика» (або «кредит») походить від латинського «credere», що означає «вірю, довіряю». У тлумачному словнику В. Даля поняття «позика» розкрито як «довіра, віра в борг, надання й прийом грошей або товарів на рахунок, на певний термін». Однак радянські державні позики мали зовсім іншу «семантику». По-перше, узяті в населення гроші в повному обсязі ніколи не поверталися. По-друге, поверталися суми фактично менші, ніж ті, що бралися. Практично в усіх позиках теоретична прибутковість по облігаціях сплачувалася у вигляді виграшів по лотерейних таблицях, що друкувались у центральній пресі. Однак, попри фактичну девальвацію рубля порівняно з часом позики, індексація не проводилася, і виграші виплачувалися за номіналом. І, головне, у всіх цих позиках було порушено основний принцип позичання – добровільність. Перші радянські позики було розміщено ще на початку 1920-х років, але саме у 1930-х роках розгорнулася потужна агітаційна кампанія з приводу величезної кількості внутрішніх позик – як державних (оборонних, народногосподарських), так і місцевого значення (на будівництво конкретного підприємства). Хоча всі ці позики називалися добровільними, фактично виплати були обов'язковими. У середньому мешканець СРСР віддавав 2–3 зарплати на рік на державні позики. Держава в ці роки в такий спосіб отримувала стільки ж, скільки приносили всі інші податки і збори з населення. У 1936 р. було фактично оголошено дефолт на держпозики – 8-відсоткові облігації обміняли на 3-відсоткові, погашення яких відстрочувалося на 20 років. Тож облігації, які громадяни зберігали десятиріччями, являли собою стоси красиво оформленого, проте непотрібного паперу (до речі, під час «визвольних походів» деякі червоноармійці намагалися всучити їх «визволенім братам» під виглядом радянських грошей, однак ті швидко розібралися, що й до чого). Загалом у СРСР було випущено 65 облігаційних позик, переважно до 1957 р. Влада вдавалася до внутрішніх джерел запозичень, щойно у фінансовій системі намічався черговий збій, зарадити якому за допомогою їх було просто та зручно. Безумовно, серед громадян були ті, хто віддавав гроші свідомо й добровільно, проте з часом передплата на позику перетворилася на такі собі радянські «оброк і панщину» [24].

У травні 1940 р. розпочалася кампанія з розповсюдження облігацій позики третьої п'ятирічки (випуск другого року), які мали одержати

більше ніж 50 млн громадян СРСР. Облігації передбачалося вручати робітникам і службовцям одночасно з видачею заробітної плати за другу половину травня, а колгоспникам та одноосібникам – у міру сплати ними належних внесків по передплаті. У багатьох областях і республіках колгоспники сплатили свою передплату достроково. До завершення розрахунків по позиці залучалася громадськість у вигляді комісій сприяння і профорганізацій. Перший тираж позики третьої п'ятирічки (випуск другого року) мав відбутися в липні 1940 р. [15].

В УРСР влада подбала про надання цьому непопулярному загалом заходу приємного присмаку. 1 липня 1940 р. в Києві на стадіоні «Динамо» пройшло народне гуляння, присвячене Дню позикодержця (позикоутримувача) і вкладника. Громадян розважали танцями, грав оркестр, у повітрі над стадіоном висів величезний аеростат, що світився, а ввечері відбувся святковий феєрверк. Повсюди виднілися гасла, які закликали перевіряти облігації державних позик. До послуг учасників свята працювали довідкові столи, де можна було ознайомитися з планами майбутніх тиражів, перевірити облігації тощо. О 21.00 по радіо виступив начальник Головного управління ощадних кас і держкредиту Наркомфіну УРСР Горобець, який зазначив, що понад 3 млн вкладників, зокрема 460 тис. киян, зберігають в ощадкасах республіки свої накопичення на суму 1 млрд руб. За дві п'ятирічки трудящі радянської України позичили державі 4,5 млрд руб. Натомість за два попередні роки населенню було виплачено понад 1 млрд руб. виграшів по позиках [19].

1 липня 1940 р. уряд СРСР затвердив постанову «Про випуск державної позики третьої п'ятирічки (випуск третього року)». Позика на 8 млрд руб. строком на 20 років під 4 % річних мала на меті «залучення заощаджень населення на виконання завдань господарсько-культурного будівництва у третій п'ятирічці й на зміцнення оборони країни» [31, пост. 16, ст. 384].

У містах і селах УРСР було розгорнуто пропагандистську кампанію, яка проходила під гаслом: «Віддамо свої заощадження в позику державі!». Радянська преса, яка вже мала чималий досвід у висвітленні подібних заходів, розміщувала на своїх шпальтах численні матеріали про реагування населення на випуск чергової позики. При цьому жодна газета не виходила без декількох заміток про цю подію. Зазвичай вони не виділялися особливою різноманітністю і зводилися до описання «радості трудящих, які віддають свої заощадження рідній країні».

3 липня 1940 р. «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» повідомляли про організацію на підприємствах численних мітингів, присвячених випуску позики третього року «сталінської п'ятирічки», на яких робітники колективно передплачували її. «Наша улюблена Батьківщина день у день стає могутнішою, – говорила у своєму виступі на такому зібранні стахановка цеху № 4 Київського заводу “Укркабель”. – Наші кордони пильно охороняються радянськими воїнами. Але ми ніколи не повинні забувати слова товариша Сталіна про капіталістичне оточення. Тому я з радістю передплачую цю позику, яка є новим внеском у справу зміцнення обороноздатності СРСР» [17]. «Визволення наших західноукраїнських і західнобілоруських братів із панської неволі, – стверджував на зборах робітників та інженерно-технічних працівників заводу “Трансигнал” у Києві слюсар П'ятериков, – мирне розв'язання радянсько-румунського конфлікту в питанні про Бессарабію і Північну Буковину, мир і спокій на радянських кордонах – яскраві докази нашої могутності, докази мудрості сталінської політики миру. Гаряче підтримуючи випуск нової позики, я передплачую облігації її на 600 руб.» [17]. Майстер механічного цеху заводу «Ленінська кузня» Литвин наголошував: «Кілька днів тому наша Батьківщина поставила вимогу, щоб ми працювали краще і більше. Ми з охотою робимо це для посилення її могутності. Сьогодні вона знову закликає нас. Охоче і з такою ж любов'ю віддаємо їй свої трудові заощадження. Бо її могутність – це наше щастя, наша спокійна праця, щастя наших дітей» [17]. Газета повідомляла, що після завершення мітингу в ковальському цеху заводу «Комунар» у Запоріжжі 25 осіб підписалися на 12 260 руб., а багато робітників цього підприємства – на місячний заробіток. За даними, що наводилися, у першу годину по Сталінському району міста Запоріжжя сума передплати перевищила 1,5 млн руб. У Харкові на 22.00 2 липня було реалізовано позик на 20 млн руб. Роком раніше за такий самий відрізок часу, як наголошувалося в матеріалі, відповідна сума становила 12 млн 200 тис. руб. [17].

Після приєднання до СРСР Західної України місцеве населення також було залучене до цього радянського «ритуалу». «Сьогодні я вперше у житті підписуюся на позику, – сказав на мітингу членів промислової артілі ім. 17 вересня 60-річний робітник Кресляр. – Ніколи я не підписувався на позики панів і капіталістів. Уникали підписуватися на це і всі трудящі. Зате з великою радістю внесу місячний заробіток на радянську

позику, випущену на благо народу» [16]. За дві години під час перерви 50 членів артілі підписалися на нову позику.

«Вибиття позики» з населення нагадувало певні спортивні перегони, які вели між собою керівники радянських і партійних органів різного рівня, змагаючись за «виконання і перевиконання» встановлених норм. Натомість їх зрив міг коштувати керівникові не лише посади... Кожні декілька днів газети повідомляли про суми зібраних грошей. Так, «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» у статті «Великий успіх всенародної позики» сповістили про те, що на 4 липня 1940 р. 7 млн 235 тис. громадян республіки передплатили нової позики на 1 млрд 293 млн 434 тис. руб., що на 266 млн руб. більше, ніж роком раніше на цей же день передплати. Причому трудящі міста дали державі 1 млрд 23 млн 185 тис., а село – 270 млн 249 тис. руб. [15].

9 липня 1940 р. у статті «Жодного трудящого без облігацій нової позики!» йшлося про те, що в радянській Україні вже 10 млн 612 тис. 957 осіб передплатили позику, а в середньому по УРСР було охоплено 92,4 % всіх робітників і службовців та 84,5 % колгоспників. Місто дало 1 млрд 275 млн 262 тис. руб., а село – 387 млн 976 тис. «У громадян великої соціалістичної держави, – писала газета, – немає інтересів, які б ішли врозріз з інтересами своєї Батьківщини. У громадян великої соціалістичної держави немає почуття більш священного й полум'яного, ніж почуття любові до своєї Батьківщини. Ось чому з таким великим піднесенням, із таким натхненням зустрів наш народ випуск позики третьої п'ятирічки. Ця позика повинна ще в більшій мірі зміцнити господарську й оборонну могутність Радянського Союзу. Тим-то зрозуміло, що передплата на позику перетворилася в нову грандіозну демонстрацію радянського патріотизму людей нашої країни, у демонстрацію їх відданості ідеям Комуністичної партії, їх любові до рідного Сталіна» [19; 20].

На 12 липня 1940 р. реалізація позики в УРСР досягла 1 млрд 766 млн 663 тис. руб., що перевищило показники попереднього року на 345 млн. Згідно з наведеними в пресі даними, за сумою передплати перед вели Сталінська, Харківська і Дніпропетровська; за охопленням населення міста й села – Харківська, Одеська та Кіровоградська області. У містах позику передплатили 96,3 % робітників і службовців, на селі – 90,9 % колгоспників [21]. У Києві станом на 13 липня реалізовано позики на 119 млн 460 тис. руб. Передплатниками було 448 тис. 863 особи – 98 % робітників і службовців міста [21].

Наркомфін СРСР повідомив, що випущену 2 липня 1940 р. позику третьої п'ятирічки (випуск третього року) на суму 8 млрд руб. протягом 11 днів було навіть перевиконано – її сума становила 9 млрд 60 млн. Однак влада вирішила «пориву мас» не стримувати. Відтак, «зважаючи на пропозиції, які надійшли від ряду місцевих організацій», передплату на позику було продовжено до 20 липня 1940 р.

Ураховуючи те, що подібні кампанії проходили під патріотичними гаслами, відмовитися від участі в них означало продемонструвати свою нелояльність, ба більше – ворожість до влади. До того ж під час видачі зарплати партактив пильно стежив, хто і на яку суму підписувався. Це нагадувало неймовірну ситуацію, якби хтось уперто мовчав на мітингу, де всі вигукують «Слава Сталіну!». На людей чинився справжній психологічний тиск, їх примушували підписуватися не менше ніж на 25–50 % від окладу, а деколи й на всі 100 %. У селах для «заохочення» колгоспників купувати облігації формувалися спеціальні «бригади», які ходили по хатах, як казали тоді, «викачувати позику».

За роки радянської влади населення вже звикло до того, що позики являли собою добровільно-примусову здачу грошей державі. Тож пересічні громадяни приречено купували облігації, здебільшого ставлячись до них як до обдиралівки і грабунку. На тлі низьких зарплат і загального зростання цін передплата на державні позики викликала в багатьох гостре незадоволення. У спецповідомленні НКВС із Чернігівської області про реагування населення від липня 1938 р. наводилися типові негативні висловлювання. «Радянська влада цими позиками здирає з нас шкуру. На позику підписуйся, а нам нічого не дають. Коли повернуть гроші – невідомо, підписуватися не буду», – заявив колгоспник Борун із села Берков Козелецького району [22, арк. 14]. Робітник Ямпільського рафінадного заводу Онищенко в розмові під час мітингу висловив думку, що це не трудівники ініціювали питання про державні позики, а сам уряд. «Коли влада припинить нас грабувати, – обурювалася дружина робітника Черторижська з міста Ямполь, – коли вже буде кінець цим позикам?!» [22, арк. 10].

Значне незадоволення серед населення викликала ще одна новація влади. Постановою РНК СРСР № 1860 від 2 жовтня 1940 р. «Про встановлення платності навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР і про зміни порядку призначення стипендій» запроваджувалася плата за навчання

у 8–10-му класах середніх шкіл та у вишах. Встановлювався спеціальний тариф: для учнів 8–10-х класів шкіл Москви, Ленінграда, а також столиць союзних республік – 200 руб. на рік, у решті міст та в селах – 150 руб., для студентів вищих навчальних закладів Москви, Ленінграда й столиць союзних республік – 400 руб. на рік, інших міст – 300 руб., у театральних, художніх, музичних інститутах – 500 руб. на рік [31, пост. 27, ст. 637].

Для громадян СРСР це були чималі гроші, адже середньомісячна номінальна зарплата тоді становила трохи більше ніж 300 руб. Звичайна селянська родина мала 5–7 дітей, робітничка – 3–4. Дружини здебільшого не працювали. Селяни взагалі не отримували зарплат – їм нараховувалися трудові. За таких умов доступність навчання у школах і вишах для дітей робітників та селян була доволі проблематичною. Лунали висловлювання: «Тепер робітника уярмлено від молодих років» [30, арк. 290]; «Робітникам закрито шлях до середніх і вищих навчальних закладів» [29, арк. 98]; «Колгоспник не зможе навчатися» [29, арк. 98]. Дехто навіть розцінив цей захід влади як «порушення Конституції» та зазіхання на «революційні досягнення Жовтня» [30, арк. 162]. «Треба змінювати Конституцію СРСР, там сказано – навчання безплатне, а тепер платне»; «Ленін закликав молодь учитися, а введення плати за навчання не дає такої можливості», – ділилися між собою враженнями від урядових новацій бійці однієї з частин Харківського військового округу [30, арк. 290].

Дратували людей і типові радянські пропагандистські штампи (на кшталт «У зв'язку зі зрослим добробутом трудящих...»), якими влада намагалася замаскувати свої непопулярні дії [28, арк. 162]. «Народ живе бідно, – зазначав військовослужбовець, – а постанова РНК вказує на протилежне, введення платного навчання відверне багато молоді від шкіл і інститутів» [30, арк. 290].

Розлючені на владу громадяни називали законодавчу норму про платну освіту «кріпацтвом для селян, робітників і службовців», а створення трудових резервів порівнювали з концтаборами в Німеччині [29, арк. 160]. Справді, багатьом молодим людям це могло зламати чи принаймні значно ускладнити плани на майбутнє. «Введення платного навчання для мене – великий удар, і мені не доведеться більше вчитися», – нарікав червоноармієць із ХВО. «Тепер учитися без підтримки батьків неможливо», – вважав інший [30, арк. 538].

Встановлення плати за освіту загострило в суспільстві відчуття соціальної несправедливості. «Раніше синків багатіїв учили, і зараз вони будуть вчитися» [29, арк. 98]; «Навчатися тепер будуть лише мамії. Чим кращий за мене син генерал-майора, що він буде вчитися, а я – ні» [30, арк. 290], – обурювалися юнаки. «Навіщо в 1917 р. скинули Миколу II, якщо доводиться за навчання сплачувати?» [29, арк. 98], – лунало риторичне запитання.

Академік В. Вернадський 4 жовтня 1940 р. відзначав із цього приводу у своєму щоденнику: «Велике хвилювання серед молоді у зв'язку з неочікуваною, хворобливо грубою формою запровадження платні за вищу й середню освіту. Маса брехні і [по] радіо; непопулярні заходи – серед нової інтелігенції. Говорять про свідоме провокаторство» [3, с. 130]. Ця подія торкнулася відомого вченого безпосередньо, адже він мав тепер сплачувати за трьох студентів із числа рідних і близьких, долею яких опікувався. 7 жовтня В. Вернадський записав, що в Москві були студентські заворушення у зв'язку зі встановленням платні за навчання, зокрема в Московському університеті. Студенти розповідали, що на лекцію з діалектичного матеріалізму навіть було викликано співробітників НКВС [3, с. 130]!

Унаслідок запровадження платної освіти кількість випускників середніх шкіл скоротилася вдвічі. Власне, на це влада й розраховувала, адже подібні заходи мали на меті сприяти залученню молоді до процесу підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. Країні, що

індустріалізувалася, була потрібна ціла армія трударів. Згідно з постановою РНК СРСР «Про призов міської і колгоспної молоді в ремісничі училища, залізничні училища і школи фабрично-заводського навчання», Головне управління трудових резервів при Раднакомі СРСР мало забезпечити в період із 10 по 25 листопада 1940 р. прийом 350 тис. осіб до ремісничих, залізничних училищ, а також 250 тис. – «із числа міської і колгоспної молоді чоловічої статі» для навчання у фабрично-заводських школах [31, пост. 25, ст. 603].

На перший погляд усе це виглядало оптимістично – країна модернізується! Проте залучення сотень тисяч молодих людей до навчання у середньотехнічних закладах було фактично безальтернативним і відбувалося шляхом перекриття їм можливості доступу до навчання в середніх школах. Надалі уряд СРСР здобув право щорічно призивати від 800 тис. до 1 млн осіб міської й колгоспної молоді, починаючи з 14-річного віку, в училища і школи фабрично-заводського навчання. Випускники одержували направлення на підприємства, де були зобов'язані відпрацювати принаймні чотири роки. Власне, таким чином сталінська система заганяла людей до певних соціальних страт, вибратися з яких було доволі складно. Водночас для селян звільнення від колгоспного кріпацтва шляхом здобуття робітничої професії було певним виходом, як і служба в армії. До того ж освіта у військових училищах була безкоштовною.

Список літератури та джерел

1. Ванников Б. Л. Из записок наркома / Б. Л. Ванников // Новая и новейшая история. – 1988. – № 1. – С. 88–160.
2. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 42 (105).
3. Вернадский В. И. Дневники. 1935–1941 / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 2005. – Кн. 2 : 1939–1941. – 295 с.
4. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 1 січня.
5. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 6 січня.
6. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 8 січня.
7. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 10 січня.
8. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 17 січня.
9. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 3 січня.
10. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 4 січня.
11. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 5 січня.
12. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 6 січня.
13. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 7 січня.
14. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 8 січня.
15. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 17 травня.
16. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 2 липня.
17. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 3 липня.
18. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 5 липня.
19. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 9 липня.
20. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 10 липня.
21. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 13 липня.
22. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 78.
23. ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 6. – С. 17–23.
24. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі : Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Гіроакі Куромія ; пер. з англ. – К. : Основи, 2002. – 510 с.
25. Осокіна Е. За фасадом «сталінського изобилія» : Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1930–1941 / Е. Осокіна. – М. : РОССПЭН, 1999. – 268 с.
26. Паперно Е. Обложение облигациями [Електронний ресурс] / Е. Паперно // Компания : деловой еженедельник. – 2007. – № 13 (458). – Режим доступу: <http://ko.ru/issues/409>. – Назва з екрана.
27. Российский государственный военный архив. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90.
28. РГВА. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 296.
29. РГВА. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297.
30. РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 257.
31. Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – [б. м.] : [б. в.], 1940. – 853 с.

32. Сувениров О. С. «Приказ отменять не будем» / О. С. Сувениров // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 4. – С. 32–39.
33. Хлевнюк О. 26 июня 1940 года: иллюзии и реальности администрирования / О. Хлевнюк // Коммунист. – 1989. – № 9. – С. 86–96.
34. Хлевнюк О. Принудительный труд в экономике СССР: 1921–1941 годы / О. Хлевнюк // Свободная мысль. – 1992. – № 13. – С. 73–84.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 585.
36. 30-е годы : Взгляд из сегодня. – М. : Наука, 1990. – С. 26.
37. 1941 год : в 2 кн. – М. : Международный фонд «Демократия», 1998. – Кн. 1. – 164 с.
38. Solomon P. H. Soviet Criminal Justice under Stalin / P. H. Solomon. – Cambridge, 1996. – 494 p.

V. Hrynevych

SOCIAL AND ECONOMIC POLICY OF SOVIET GOVERNMENT ASSESSED BY UKRAINIAN POPULATION

Based on archival material, the author explores the reaction of Ukrainian population on socio-economic policy of the Soviet government during 1930–1940, and in particular such aspects as labor discipline, education, and government loans.

Keywords: Soviet authorities, social and economic policy.

Матеріал надійшов 06.11.2014